

## IX–X ASRLARDA O‘RTA OSIYODA SIYOSIY VAZIIYAT VA MARKAZLASHUV JARAYONLARI

**Numonov Islom Rajab o‘g‘li**

*Osiyo xalqaro universiteti “Xorijiy til va ijtimoiy fanlar” kafedrası*

*I bosqich magistri [numonovislom@gmail.com](mailto:numonovislom@gmail.com)*

**Annotatsiya.** *Somoniylar sulolasi va davlati tarixiga oid manbalar orasida Abu Bakr Muhammad Narshaxiyning (959-y. vafoti) «Tarixi Buxo-ro», Abu Ja‘far Muhammad Jarir at-Tabariyning (839-923) «Tarix ar-rasul val muluk» («Payg‘ambarlar va podshohlar tarixi»), Ibn al-Asirning (1160-1234) «Al komil fit tarix» («Mufasssal tarix») kabi asarlari yuqori darajada o‘rin tutadi. Shuningdek, IX-X asrlar tarixi bo‘yicha XI asr tarixchisi Abu Said Gardiziyning «Zayn ul axbor», Hamidulloh Qazviniyning (XIII-XIV asrlar) «Tarixi guzida» nomli asarlarida umumiy ma‘lumotlar uchraydi<sup>1</sup>.*

**Kalit so‘zlar.** *Somoniylar, Abu Bakr Muhammad Narshaxiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Buxoro, Samarqand, Somonxudot, Movarounnahr, Tohiriylar, Ahmadning o‘g‘li Nasr, Hirot, Ismoil Somoniy, Bag‘dod xalifasi al-Mu‘tazid, Amr ibn Lays, Safforiylar, Xorazm, Chag‘oniyon, Xuttalon, Kesh, Xuroson, Seyiston, G‘azna, Ahmad ibn Ismoil, Husayn ibn Ali Marvaziy, Qarmatlar harakati, Nasr II*

### KIRISH

Masala mohiyati Abu Abdulloh Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” nomli qomusiy asarida ham yaxshi yoritilgan. Arab geografi va sayyohlaridan Ibn Xo‘rdodbeh (X asr), Qudama (X asr), Ibn Ro‘sta (X asr), al-Yaqubiy (IX asr), Ibn al-Faqih (IX-X asr), al-Mas‘udiy (X asr), Abuzayd Balxiy (850-934), al-Istahriy (X asr), Ibn Xavqal (X asr). Al-Muqaddasiy (X asr), keyinchalik as-Samoniy (1113-1197), Yoqut Hamaviy (1178-1229)larning asar va yozishmalarida ham mavzuga oid ko‘plab materiallarni uchratish mumkin. Buxoro, Samarqand, Varaxsha, Termiz, Balx, Marv (Mari), Niso va O‘rta Osiyoning boshqa qadimiy maskanlarida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar, IX-X asrlar numizmatikasi tarixiy voqeliklar bayoniga tegishli aniqliklarni kiritdi.

IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahr va Xurosonda Somoniylar sulolasi yuzaga keldi. Bu sulolaga Somon qishlog‘i (manbalarda Balx yaqinida) oqsoqoli Somonxudotning avlodlari asos solishadi. Yirik yer egasi bo‘lgan Somonxudot al-Ma‘mun Xuroson noibi bo‘lgan davrda uning xizmatiga o‘tib, tez orada e‘tiborga tushadi. Somonxudotning o‘g‘li Asad hamda nevaralari ham Ma‘mun saroyida xizmat qilishgan. Shaxsan Ma‘munning buyrug‘i bilan Asadning o‘g‘illari 819-yilda turli viloyatlarga noib etib tayinlanadi. Xususan, Nuh Samarqandni, Ahmad Farg‘onani, Yahyo Shosh va Ustrushonani, Ilyos Hiroti boshqara boshlashadi<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Sagdullayev A.Eshov B. O‘zbekiston tarixi I kitob. -Toshkent: “NIF MSH”, 2024.

<sup>2</sup> Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. -Toshkent: O‘qituvchi, 2001.

**Tadqiqot usullari va materiallari.** Dastavval, Asadning katta o‘g‘li Nuh ukalari mulklarini birlashtirib, xalifalikdan mustaqil davlat barpo etish harakatini boshladi. Nuhning nomidan tangalar zarb etilishi yuqoridagi fikrning tasdig‘i bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga Nuh Movarounnahrni ko‘chmanchilardan himoya qilishga ham harakat qilgan. Chunonchi, 839/840-yillarda u Isfijobga yurish qilib, u yerda mustahkam mudofaa devorini barpo et-gan. Nuh vafotidan so‘ng ukasi Ahmad uning ishlarini davom ettirib, asta-sekin Movarounnahrni Somoniylar sulolasi boshchiligida birlashtirishga kirishadi. Tohiriylar Ahmadning bu harakatlariga qarshilik ko‘rsata olishmadi. 865-yilda Ahmad vafot etgach, sulola boshlig‘i sifatida Ahmadning o‘g‘li Nasr tan olinadi. Keyinchalik, Ahmadning o‘g‘li Nasr Samarqandni qo‘lga oldi. Shosh va Ustrushona Ahmadning boshqa o‘g‘li Yaqub tasarrufiga o‘tgan. Shu tariqa Movarounnahrning katta qismi Ahmadning o‘g‘illari qo‘lida jamlandi. Ilyos vafotidan so‘ng (866-y.) esa Hirot Somoniylar hukmidan chiqib ketgan.

873-yilda Buxoro shahri va uning atroflarini Tohiriylarning so‘nggi vakili Muhammad ibn Tohir egallab olib, ushbu hududlarga soliqlar soldi. Bundan g‘azablangan xalq ommasi Muhammadga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradi. 874-yilda Muhammad ibn Tohir Xorazm shaharlarini talayotgan bir paytda Buxoro zodagonlari Nasrdan Buxoroga oila a‘zolaridan birini noib etib yuborishni iltimos qi-lishadi. Nasr Buxoroga tadbirli va zehnli inisi Ismoil ibn Ahmadni (849-907) hokim etib jo‘natadi. Nasr tabiiyki, Ismoilni o‘z noibi deb hisoblar edi. Avvalboshda Somoniylar Tohiriylarga tobe sulola bo‘lib hisoblangan bo‘lsa, IX asr 60-70-yillaridan Somoniylar Movarounnahrda markazlashgan mustaqil davlat barpo etishni maq-sad qilib qo‘yishdi. Og‘ir soliqlar, ko‘chmanchilar hujumi, xalifalik hukmronligidan charchagan aholining turli qatlamlari markazlashgan mustaqil davlat barpo etish g‘oyasini qo‘llab-quvvatlashdi. Buxoro Somoniylar sulolasi hukmi ostiga o‘tishi bilan xonadon boshlig‘i Nasr (865-892) xalifa Mu‘tamiddan (870-892) 875-yili butun Mo-varounnahrni boshqarishga yorliq olishga muvaffaq bo‘ldi. Ismoil ibn Ahmad Buxoroda o‘z hokimiyatini mustahkamlab olgach, Sa-marqandga yuboriladigan soliqni yubormay qo‘ydi hamda akasiga tobe bo‘lishni istamadi. Natijada 886-yilda aka-ukalar o‘rtasida birinchi to‘qnashuv sodir bo‘lib, unda Ismoil yengildi va vaqtincha Bu-xoro noibligidan tushirildi. 888-yildagi ikkinchi jangda Ismoil Nasr qo‘shinlarini tor-mor etishga muvaffaq bo‘ldi. Garchi bu kurashda Nasr yengilsa-da, uning sulola boshlig‘i sifatidagi mavqeyi saqlab qolindi. Nasr o‘limiga qadar bu holat davom etdi. 892-yilda Nasr vafot etgach, Ismoil Movarounnahrning to‘laqonli hukmdori bo‘lib qoldi. Poytaxt tez orada Samarqanddan Buxoroga ko‘chirildi. Ismoil Somoniy 893-yilda ko‘chmanchilarga qarshi qo‘shin tortib, dastlab Tarozni, keyin esa Ustrushonani egallashga muvaffaq bo‘ldi. O‘sha yili Ismoil Ustrushonani butkul o‘z davlatiga qo‘shib olib, uning hukmdori Sayr ibn Abdullohni mahv etdi<sup>3</sup>.

**Natijalar va muhokama.** Bag‘dod xalifasi al-Mu‘tazid (892-902-yy.) Ismoilning qudrati oshib ketayotganidan sarosimaga tushib, 898-yili Movarounnahr noibligidan Ismoilni tushirib, uning o‘rniga safforiy Amr ibn Laysni hokim etib tayinlash haqida yorliq

<sup>3</sup> Oblomurodov N. Tolipov F. O‘zbekistonning eng yangi tarixi. -Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2022.

jo‘natadi. Movarounnahr noibligi to‘g‘risidagi yorliqni olgach, Amr ibn Lays Ismoilga qarshi qo‘shin tortadi.

Ismoil Somoniy va Amr ibn Laysning bosh sarkardasi Muham-mad ibn Bashar o‘rtasidagi birinchi jang 899-yil kuzida bo‘lib o‘tib, bunda Ismoil g‘olib bo‘lgan. U barcha asir tushganlarni hayron qoldirgan holda ularni o‘z vatanlariga qaytib ketishlariga ruxsat beradi. Ismoilning bunday oliyhimmatligi safforiy harbiylarini lol qoldiradi hamda ularning tahsiniga sazovor bo‘ladi. 900-yil bahorida Balx yonida Ismoil Safforiylar qo‘shinlarini tor-mor etadi. Amr ibn Lays qo‘shini butkul tor-mor keltiriladi, o‘zi asirga olinib, Bag‘dodga, xa-lifa huzuriga yuboriladi. Manbalardagi ma‘lumotlarga ko‘ra, Ismoilni nafaqat Buxorodan, balki Xorazm va Farg‘onadan kelgan harbiy kuchlar ham qo‘llab-quvvatlashgan edi. Narshaxiyning ma‘lumot berishicha, Ismoil bu jangda Buxoro hunarmandlari va oddiy xalqning qo‘liga qurol berib, ularni o‘z ozodligini saqlab qolishga chaqirgan.

Keng xalq ommasining qo‘llab-quvvatlashi natijasida Ismoil Somoniy arab bosqinidan keyin birinchi bo‘lib o‘zaro janjallar domiga tortilgan, bosqinchilar tomonidan talangan o‘lkani qudratli va mustaqil davlatga aylantirish yo‘lini tutadi. Shu tariqa Ismoil Movarounnahr va Xuroson, Eronning qator sharqiy va shimoliy viloyatlarini o‘z ichiga oluvchi yirik davlatga asos soladi va bu hududlarda Arab xalifaligi hukmronligiga chek qo‘yiladi.

Farg‘ona, Isfijob (Sayram), Shosh, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Chag‘oniyon, Xuttalon, Kesh, Xuroson, Seyiston, G‘azna kabi qator viloyatlar Somoniylar davlati tarkibiga kiradi. Ismoil Somoniy uyushgan qo‘shin va marazlashgan davlat barpo etib, ko‘chmanchilar hujumlariga chek qo‘yadi. Tarixchi Narshaxiy bu xususda Ismoilning: “Men hayot ekanman, Buxoroning istehkomi o‘zim bo‘laman”, degan so‘zlarini keltiradi. Ismoil Somoniy yirik yer egasi bo‘lib, mahalliy zodagonlar va savdogarlarga tayangan holda davlatni idora qilgan. Ismoil va boshqa Somoniylar ham ichki ijtimoiy ziddiyatlarni yo‘qota olishmadi. Natijada dehqonlarning yer egalariga qarshi chiqishlari muntazam ravishda bo‘lib turgan. Bundan tashqari, ayrim chekka viloyatlar hokimlari markazlashtirish siyosatiga qarshilik qilib turishgan<sup>4</sup>.

907-yilda Ismoil Somoniy vafot etib, taxtni uning o‘g‘li Ahmad ibn Ismoil egallaydi. Ahmad uzoq vaqt hukmronlik qilmaydi (907-914). Uning davrida davlatni idora etishda arab tilining qayta tiklanishi, boshqaruvdagi ba‘zi salbiy holatlar ko‘pgina mahalliy zodagonlar va turk g‘ulomlarining noroziligini uyg‘otadi. Natijada, u 914-yilda turk g‘ulomlari tomonidan o‘ldirilib, taxtga uning 8 yoshli o‘g‘li Nasr ibn Ahmad o‘tiradi. U balog‘atga yetgunga qadar davlat ishlarini bosh vazir Abu Abdulloh Jayhoniy (914-918) hamda al-Balamiy (918-938) kabi ma‘rifatli vazirlar boshqarishadi.

914-yil oxirida Samarqandda yana qo‘zg‘olon ko‘tariladi. Davlatning janubiy hududlarida bo‘lgan Husayn ibn Ali Marvaziy rahbarligidagi isyon ayniqsa keskin tus oladi. Bu qo‘zg‘olon qarmatlar g‘oyasi bayrog‘i ostida bo‘lib o‘tadi. Qo‘zg‘olon 918-yilda bostirilib, Marvaziy asir olinadi. Ko‘p o‘tmay Nasrning qarindoshi Alimad ibn Nuh

<sup>4</sup> Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiy. Buxoro tarixi. -Toshkent: “Sharq mash‘ali” jurnaliga ilova “Sharq bayozi”, 1993.

hokimiyatga qarshi bosh ko‘taradi. 922-yilda esa Ilyos ibn Is‘hoq qo‘zg‘olon ko‘taradi. Tinmay davom etgan qo‘zg‘olon va isyonlar Somoniylar davlatining qudratiga ta‘sir ko‘rsatib, u asta-sekinlik bilan inqirozga yuz tuta boshlaydi.

Ta‘kidlash lozimki, Nasr ibn Ahmad hukmronligi davrida So-moniylar davlati hududlarida qarmatlar diniy harakati ancha keskin tus oladi. Qarmatlar islomning yoyilishi, yer egaligi munosabatlarini kuchayishiga qarshi chiqishadi va ilgari an‘analari qishloq jamoalarini qayta tiklash g‘oyalarini yoqlab chiqishgandir<sup>1</sup>. Mazkur harakat mamlakatda ma‘lum notinchliklarga sabab ham bo‘ldi. Qarmatlar harakatiga amirning ba‘zi yon berishlari, hukumatning bu boradagi qat‘iy harakatlarni amalga oshirmaganligi musulmon ruhoniylarining noroziligiga ham sabab bo‘lgan edi. Harbiy gvardiya ham ruhoniylar tomonga yuz tutdi. Natijada, Nasr II ga qarshi fitna yuzaga keldi. Garchi Nasr II fitnachilar boshlig‘ini qatl etsa-da, lekin mamlakatda yuzaga kelgan norozilik va inqiroz holatini oldini ololmasligiga ko‘zi yetdi. Shu bois o‘g‘li Nuh ibn Nasr foydasiga taxtdan voz kechdi. 943-yilda taxtga o‘tirgan Nasrning o‘g‘li Nuh qarmatlarga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi. Ularning mol-mulkini musodara qilib, o‘zlarini ta‘qib etdi<sup>5</sup>.

**Xulosa.** Somoniylar hukmronligi davrida Movarounnahrning siyosiy barqarorligi ta‘minlandi, yirik shaharlar – Buxoro va Samarqand mintaqaning muhim siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy markazlariga aylandi. Shu bilan birga, davlat ichidagi ijtimoiy ziddiyatlar, yer egaligi munosabatlarining keskinlashuvi va qarmatlar harakatining kuchayishi Somoniylar davlatining ichki barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Markazlashuv siyosatiga qarshi mahalliy hokimlar isyonlari ham davlat qudratining asta-sekin susayishiga olib keldi.

Xulosa qilib aytganda, Somoniylar davlati o‘rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida mahalliy davlatchilik an‘analarini tiklagan, siyosiy mustaqillik va madaniy yuksalish uchun muhim zamin yaratgan davlat sifatida alohida o‘rin tutadi. Biroq ichki ijtimoiy qarama-qarshiliklar va diniy-siyosiy harakatlarning kuchayishi uning uzoq muddat barqaror saqlanib qolishiga imkon bermadi. Shunga qaramay, Somoniylar davri keyingi tarixiy jarayonlar uchun muhim tajriba va saboq bo‘lib xizmat qildi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. -Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
2. Oblomurodov N. Tolipov F. O‘zbekistonning eng yangi tarixi. -Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2022.
3. Sagdullayev A.Eshov B. O‘zbekiston tarixi I kitob. -Toshkent: “NIF MSH”, 2024.
4. Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiy. Buxoro tarixi. -Toshkent: “Sharq mash‘ali” jurnaliga ilova “Sharq bayozi”, 1993.
5. Sultonov F. Bozorboyev F. Alimova D. O‘rta asrlar tarixi (O‘zbekiston tarixi). -Toshkent:Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

<sup>5</sup> Sultonov F. Bozorboyev F. Alimova D. O‘rta asrlar tarixi (O‘zbekiston tarixi). -Toshkent:Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.